

زیبایی‌شناسی کارکرد نور در تذهیب‌های قرآنی (با تاکید بر مبانی حکمت نوریه سهروردی)*

آرزو پایدارفرد^۱، فاطمه شفیعی^۲

۱- دانشجوی دکترای هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز و عضو هیأت علمی دانشکده هنر دانشگاه بیرجند

۲- کارشناس ارشد فلسفه اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

قرآن، معتبرترین منبع اندیشه اسلامی با تزیینات خاص خود دربردارنده عناصر کلیدی هنر اسلامی چون نور، فرم و رنگ است. سهروردی بنیانگذار حکمت نوریه با تاویل آیاتی از قرآن که در آن‌ها به نور اشاره شده است، نور را نماد اصیلی چون نماد عالم خیال می‌داند که اصل نقوش، رنگ‌ها و صور تجریدی هنر اسلامی در آنجاست؛ هنر اسلامی، خصوصاً تذهیب، هویدای حضور باطنی نماد نور است؛ لذا تبیین نور از دیدگاه «شهاب الدین سهروردی» خصوصاً به عنوان مؤسس وجودشناسی عالم نورانی خیال، در انطباق با آموزه‌های قرآن و هنر اسلامی می‌تواند سرآغاز جدیدی باشد به مسائل حکمی و لوازمی که در ذهن و زبان و ناخودآگاه هنرمندان مسلمان مؤثر است. از طرفی تذهیب قرآنی به سبب تجریدی بودن با تاکید بر چنین مفاهیمی نیاز به رمز گشایی دارد. مسئله اصلی نوشتار حاضر این است که پس از بازخوانی رمز نور نزد سهروردی تأثیر این نوع نگاه به عالم، در هنر اسلامی و به ویژه در تذهیب‌های قرآنی دوره صفویه نشان داده شود تا آنچه از نور در نقوش و رنگ‌های بکار رفته در آن از جمله رنگ طلایی حضور بارز دارد، با رویکرد زیبایی‌شناسی و نمادشناسی به روش تطبیقی تحلیل شود تا نشان داده شود که چگونه نور در فضای تزیینی حواشی قرآن و شکل نقوش آن چون شمس و رنگ‌های تذهیب خصوصاً رنگ طلایی جلوه‌گر ساحت نورانی و زیبایی اعلی شده است. منابع به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده و تصاویر از طریق عکسبرداری نمونه‌هایی از قرآن‌های دوره صفویه موزه ملی قرآن کریم تهران و موزه هنرهای تزیینی اصفهان حاصل آمده است.

واژه‌های کلیدی: نور، تذهیب قرآنی، سهروردی، نماد

1. Email: a_paydarfard@birjand.ac.ir

2. Email: shafiei.fateme@gmail.com

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۹/۱ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۱۰/۲۷)

مقدمه

منشاء و علت غایی همه وجود (هستی) و قابلیت‌های ادراک، نور است؛ بر همین اساس، تصویر از دو جهت محتاج نور است. نور مادی که مبداء رنگ‌های اشیاء مادی است و از آن زیبایی به طور بصری ادراک می‌شود. هر شیء آن چه را طبیعتش اقتضا می‌کند، انعکاس می‌بخشد؛ یعنی رنگی خاص از میان همه رنگ‌هایی که در نور سفید وجود دارد و تشخیص زیبایی بدان بستگی دارد (کواماراسوامی، ۱۳۸۲: ۷۴) و نوری که از آن تعبیر به نور بصیرت و شهود می‌شود و زیبایی را می‌آفریند و شهود می‌کند، متجلی از عالم مثال است که به گفته «هانری کربن»، «سهروردی» اولین کسی است که وجودشناسی آن را تأسیس کرده است (کربن، ۱۳۷۳: ۳۰۰). سهروردی با درآمیختن میراث فکری حکمای یونان و حکمت اسلامی، فلسفه‌ای از نور را اختیار کرد و آن را در قالبی منسجم و نظام‌مندارایه کرد و با تفسیر و تأویل آیاتی که در آن‌ها نور سخن به میان آمده به بیان اندیشه‌های فلسفی خویش پرداخته و با حکمت نوریه خواندن فلسفه خود، خداوند را نیز «نور الانوار» توصیف می‌کند (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۰۶ و ۱۲۸). تجلی نور در فضای تزیینی حواشی آیات ربانی آن گونه که در قرآن ذکر شده و سهروردی به تاویل آن دست زده است، در شکل نقوشی چون شمسه با گل و برگ‌های ختایی و رنگ‌های تذهیب قرآن که پرکاربردترین آن‌ها رنگ طلایی است، مشاهده می‌شود که علاوه بر تأثیری عمیق بر روح و مفاهیم ژرفی که دنبال می‌کند به مثابه آینه‌ای است که روح در آن به سیر عوالم نورانی می‌پردازد و کارکرد نور در تزئینات وابسته به قرآن را آشکار می‌سازد. در مقاله حاضر پس از معرفی آیات نوریه و مصداق‌های نور در قرآن، نور از دیدگاه سهروردی در انطباق با آموزه‌های قرآن و هنر اسلامی بررسی می‌شود و سپس آنچه از نور در تذهیب‌های وابسته به قرآن، نمود بارز دارد شامل فرم شمسه برای صفحات افتتاحیه، نشان پایان آیات و نشان صفحات و رنگ طلایی تذهیب با رویکرد زیبایی‌شناسی و نمادشناسی به روش تطبیقی تحلیل می‌شود تا نشان داده شود که چگونه «حکمت نوریه سهروردی»

می‌تواند با تأویل عالمانه‌ای از نماد نور از این منبع حیات‌بخش در پنهانی ذهن و ناخودآگاه هنرمندان مسلمان، دریافتی ماورائی از نمود زیبایی و هنر اسلامی ارائه دهد، دریافتی که از بینش ظاهری در می‌گذرد و با رفتن به فراسوی آن، در تمامی بینش‌های مخاطب خویش تأثیر می‌گذارد.

پیشینه تحقیق

با توجه به اینکه مفاهیم فلسفی از جمله نور و خیال، نزد سهروردی به دلیل اهمیت‌شان، مورد توجه حکمای مختلف واقع شده‌اند و همچنین هنر تذهیب با توجه به ویژگی تجریدی بودن و کاربرد اشکال و رنگ‌های خاص با ابتنای بر چنین مفاهیمی نیاز به رمزگشایی دارد. لذا با تفحص در منابع موجود، موردی که به تطبیق دقیق رمزهای نهفته در لا به لای اشکال و رنگ‌های تذهیب‌های قرآنی با توجه به منبع غنی موجود در باب نور، سخنان حکیم اشراق به طور مستقل پرداخته باشد، یافت نشده است اگر چه مقاله‌های متعددی به طور پراکنده به مصادیق متعدد هنری پرداخته‌اند. لیکن به طور جداگانه به تبیین و تطبیق آن با موارد شاخص تذهیب‌های قرآنی خصوصاً رنگ طلایی و شمسه نپرداخته‌اند؛ لذا این مقاله را با احتیاط، جزء اولین پژوهش‌های موجود در بررسی نور به طور مستقل از دیدگاه سهروردی در انطباق با آموزه‌های قرآن، اسلام و هنر اسلامی می‌توان محسوب کرد که سعی دارد تا آنچه از نور در رنگ‌های بکار رفته در آن حضور بارز دارد، با رویکرد زیبایی‌شناسی و نمادشناسی به روش تطبیقی تحلیل کند.

گستره نور در قرآن

نور که در لغت مترادف ضوء و روشنایی است در طبیعیات و بحث «بصار» مطرح است (نوربخش، ۱۳۸۶: ۳۹-۳۷). در ادیان مختلف زرتشت، یهود، مسیحیت، به عنوان عنصری مهم مطرح بوده‌است اما فرهنگ اسلام، مفهوم اصیلی از نور ارایه می‌دهد که با تاویل عالمانه و در سایه ژرف‌نگری قابلیت رمزگشایی دارد. واژه نور و متعلقات آن ۴۹ بار در قرآن ذکر شده‌است و

در معانی مختلفی چون ایمان، یقین، پاکی، رحمت، هدایت‌گری، قداست، نور عقل که ظلمت جهل را ویران می‌کند و ... آمده است.

در آیه ۳۵ سوره نور، «اللّٰهُ نُورِ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ...»^۲ که کامل‌ترین آیه نوری قرآن محسوب می‌شود، مراد از نور، نوری است که حقیقتاً اسم نور به آن اطلاق می‌شود (سهروردی، ۱۳۸۳: ۳۶۵). نوری حقیقی و بسیط که اولاً به خودی خود روشن است. ثانیاً، روشنی‌بخش است و غیر خود را آشکار می‌کند یعنی «الظاهر بذاته و المظهر لغيره هو النور» (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۱۳-۱۱۴). از این رو اطلاق نور به ذات مقدس خداوند، حقیقی است و به سایر انوار، نور مجازی اطلاق می‌شود؛ و بدین سان است که تجلی ذات مقدس خداوند، نور است؛ زیرا اگر تجلی، عَرَض باشد و بر نور اضافه شده باشد لازم می‌آید که نور فی نفسه قابل رویت نباشد و خود به وسیله چیز دیگر که فی نفسه قابل رویت است، دیده شود (لاهوری، ۱۳۸۰: ۱۰۰).

برخی از عرفا، تمثیل نور را با شخصیت انبیا به خصوص حضرت محمد (ص) تطبیق می‌دهند و به تفسیر آن می‌پردازند (نزهت، ۱۳۸۸: ۱۶۵) لذا در تعبیری بر آیه نور، مصباح، رمزی برای وجود مبارک حضرت محمد (ص) است که به وسیله او نور الهی بر عالم می‌تابد و توسط اوست که بشریت به سرچشمه نور راه می‌یابد (معمارزاده، ۱۳۸۶: ۳۵-۳۶). همچنین مصباح در آیه نوری^۲ به عقل بالفعل نیز شبیه است؛ و نار عقل فعال است که مدبر این عالم است و مانند چراغی است که از او نور می‌تابد (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۸۹).

در آیه ۱۶ سوره رعد، ظلمت و نور دو مفهوم مقابل یکدیگر معرفی می‌شوند. چنانچه سهروردی در حکمه الاشراق غیر نور را ظلمت دانسته است (همان، جلد ۳: ۱۰۷). در آیه ۲۵۷ سوره بقره بازگشتگاه و مقصد نهایی مومنان، نور است. در آیه ۱۶ سوره زمر بیان شده است که زمین به نور ربّ، نورانی است؛ چنانچه سهروردی نیز ارض را تحت تدبیر نورانیت «نور قاهری»^۳ دانسته که خود از نورالانوار صادر شده است (همان:

۱۴۲ و ۱۴۳). آیه ۲۲ سوره زمر از شرح صدر انسان سخن به میان آورده که خود نوری از جانب پروردگار است. در آیه ۳۵ سوره نور، نور عاملی است که خداوند به وسیله آن هر که را بخواهد هدایت می‌کند و در آیه ۱۲ سوره حدید، صاحبان نورند که به واسطه نورشان راه می‌روند و این نور همان نور رحمت است. هنگامی که نفس از ظلمات جهل رها شود نور الهی و سکوت قدسی در او روشن می‌شود و در عالم نیز تأثیر کرده و عالم به عشق نورانی متصف شده و روشن می‌شود (همان: ۱۸۵).

نور نور چشم، خود نور دل است

نور چشم از نور دل‌ها حاصل است (مولوی، ۱۳۷۳، د ۱، ب-۱۱۲۹-۱۱۳۲)

درباره آیه نور وجود تعبیری چون «مثل نوره» و تشبیهاتی چون «مشکوه»، «زجاجه» و «کوکب» خود محکم‌ترین دلیل بر اثبات عالم مثال و نیز نزول وجود حقیقی نور در مراتب خویش است که این مراتب نور در امثال و صور ظهور می‌کند (بلخاری قهی، ۱۳۸۸: ۳۴۴-۳۴۵).

نور نزد سهروردی

از میان همه بزرگان^۴، سهروردی با انتخاب مفهوم نور، فلسفه خویش را بیان می‌کند که از خلقت نور اقرب، بهمن فهلویه تا بی‌نهایت نور را به عرصه ظهور می‌رساند. سهروردی در راستای اثبات انوار مختلف و ارایه جهان‌شناسی نوری و طرح عوالم چهارگانه نقطه تحول مسایل حکمی و منشأ تمام خلاقیت‌های هنری در «عالم کون» می‌شود (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۰۶-۱۵۰). سهروردی با همه توجهش به فلاسفه شرق و غرب به عنوان یک حکیم مسلمان، فلسفه‌ای مستقل بر اساس نور طرح کرده و بیش از آن که وابسته به جای خاصی باشد وابسته به مکتب اصیل اسلام است.

تمامی تشبیهات و تمثیلات سهروردی در ذکر مراتب انوار و سپس تأثیر این انوار بر نفس و قوای آن، مستند به آیات قرآن است از آن جمله آیه ۸۰ سوره یس: «الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنْ

ارتباط نمادین مفهوم نور با آرایه‌های تذهیب قرآنی

تذهیب^۲ از ریشه «ذَهَبَ» در لغت به معنای زراندود کردن و طلاکاری است. هنر تذهیب مانند قرآن، دارای ظاهری واحد و باطنی مختلف است. ظاهر آن عموماً نقوش مجردی است با رنگ‌های تنزیه شده که با نگاه به آن بیننده لذت برده و دلش صفا می‌یابد اما برای درک باطن آن باید به زیبایی ورای نقش و رنگ‌ها پی ببریم (نعیمی، ۱۳۷۸: ۳-۵) چرا که نور مظهر خداوند است آن چنان که در قرآن آمده است «اللَّهُ نور السموات والارض» و ظهور نور در تذهیب‌های قرآنی به واسطه رنگ (طلایی)، با عدم تطبیق با واقعیت، روایتگر عالمی دیگر، جهانی زیباتر و فرائر است، عالم خیال (بلخاری، ۱۳۸۹: ۱۵۶). وجود هاله نورانی بر سر اولیاء و پیامبران و قدیسین نیز در فرهنگ اسلامی حالتی است که شخص به نور فیضان الهی دست یافته است و سهروردی آن را خره یا فره نامیده است که شباهت بسیار زیادی با آنچه در اوستا «خورنگه»^۸ نامیده شده دارد (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۸۳ و نیز رضی، ۱۳۷۹، بحث فره و خره ایزدی)؛ اما تجلی هاله نورانی تنها خاص تصاویر اولیا نبود بلکه در تصویرگری نقوش انتزاعی هنر تذهیب قرآنی نیز به صورت «شمسه» متجلی است. ویژگی بارز شمشه علاوه بر فرم دایره گونه، رنگ طلایی است که به واسطه آن می‌درخشد؛ بنابراین شمشه و رنگ طلایی به جهت ارتباط عمیق با مفهوم نور قابل اهمیت است. نقش اسلیمی و ختایی‌ها نیز در ساخت شمشه بسیار بارز است و اشاره به طبیعت دارد و بخشی از زیبایی این طبیعت در باغ جلوه‌گر است که نمونه کوچک شده بهشت است با درختان، گل‌ها و هر نوع گیاه که به واسطه نور حیات یافته‌اند و در زیرمجموعه‌ای از نور قرار می‌گیرند. نور است که با تابش خویش سبزی و حیات می‌آورد و زمانی که مفهوم نور از رویش جدا افتد، تنها خشکی و ظلمت باقی می‌ماند.

نقوش تذهیب در نور نشات‌گرفته از رنگ طلایی، معنای فرامادی می‌یابد. در تزیینات وابسته به قرآن، نور و روشنایی در رنگ طلایی به مدد رنگ لاجورد در مزین کردن برگ‌ها، ساقه‌ها و نهنج (مرکز) گل‌ها دیده می‌شود که در معنای نمادین خود

الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا»^۵ است. بدین صورت که قوه فکر به واسطه مشغول شدن به امور روحانی و روی آوردن به معارف حقیقی تبدیل به شجره مبارکه (در تذهیب، نقوش گیاهی) می‌شود هم‌چنان که درخت، شاخه و میوه دارد فکر نیز دارای شاخه و میوه است که افکار مختلف به آن میوه یقین می‌دهد و به راه نظر و عالم قدس باز می‌گردد (همان، ج ۳: ۱۸۹).

نوری که سهروردی بیان می‌کند نشانگر نظام هستی است. نظامی که عالم هنر و هنرمندی خیال را شامل می‌شود یعنی نور، نماد اصیلی می‌باشد که مظهر جلوه‌های نورانی هستی از جمله عالم خیال است. عالمی که نورانی است و اصل نقوش و صور تجریدی هنر اسلامی در آن جااست و این نکته گام بلندی در جهت تبیین ماهیت هنر اسلامی محسوب می‌شود؛ نورالانوار موجود در آن عالم نسبت به جمال و حُسن همه پدیده‌ها که انواری از نور ابدی‌اند، احساس و ذوقی ملکوتی در هنرمند ایجاد می‌کند پس هنری که توسط هنرمند اسلامی خلق می‌شود، در عالم خارج، متمثل شده از هنری مقدس است و با زبان نمادین خود آینه‌ای می‌شود که نمایانگر ظهور مراتب برتر نور و زیبایی در گستره هستی است و با ایجاد فضایی روحانی در اطراف خود موجبات رشد و تعالی انسان را فراهم می‌کند. چنین هنرمندی به مقام انسان کامل نائل آمده است. این انسان کامل در فرهنگ و هنر ایرانی به انسان نورانی تعبیر می‌شود و در عرفان و تصوف اسلامی با عناوینی چون امام، ولی، قطب، پیر، مرشد، خضر و مراد هم‌معنا است. این انسان کامل، خود تصویر دیگری از درخشش همان نور ازلی است که از نور خویش دیگرانسان‌ها را نیز بهره‌مند می‌سازد (بلخاری قهی، ۱۳۸۶: ۱۶۸) چرا که شعاع خورشید چیزی جز خورشید نیست^۶ (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۳۶). لذا هر موجودی، نوریت از نورالانوار است و هستی آن موجود دلیل بر اثبات منبع نور، نورالانوار، است. لذا محور شناسایی و هستی بخش و نهایت همه چیز از نظر سهروردی، نور است که با جمال و کمال یکی دانسته شده است. (همان: ۱۰۸ و ۱۲۴-۱۲۲ و ۱۳۶).

نوری است در طبیعت که از عالمی دیگر می‌تابد و حقیقت اشیاء و زیبایی ورای دنیوی آن‌ها را آشکار می‌کند چون آینه که غیب نماند و گریزی به سوی عالم غیب فراهم می‌کند (تصویر ۱).

تصویر ۱: برگ دوم از صفحه افتتاحیه قرآن، ۱۱۲۴ هـ.ق، ابعاد ۲۲ * ۳۶ سانتی متر، موزه ملی قرآن کریم

مفهوم شمسه در قرآن و سنت قرآن‌آرایی

شمسه که نوعی طرح ستاره‌ای یا خورشید مانند و نزدیک به دایره در هنرهای تزئینی مختلفی از جمله کاشیکاری، گچبری، آینه کاری و... است، بارزترین و زیباترین ظهور خود را در کتابت و به ویژه تزئینات قرآن داشته است (بلخاری، ۱۳۸۸: ۳۶۲). نقش شمسه در تذهیب با مفهوم آیه ۵۶ سوره بقره «انا لله و انا الیه راجعون» ارتباط محکمی دارد. شمسه‌ها با رنگ طلایی تلالو پیدا می‌کنند و به واسطه این رنگ نمادی از روح می‌شوند (نفس مطمئنه) که چون آینه، خالی از همه نقش‌ها شده و تنها نقش او را پذیرفته و «انالله» گشته است و نمود رنگ طلایی بر این شمسه همان نماد انسان کامل عاشق است که تجلی‌دهنده صفات خداست و این تجلی انعکاس دوباره رنگ و نقش به مرکز شمسه می‌باشد و مقام «انا الیه راجعون» و فانی شدن در حق. ماه نیز در درخشش کمالی خویش که هیأت خورشید پیدا می‌کند، نماد انسان کامل است

(معمارزاده، ۱۳۸۶: ۱۶). شمسه در هنر اسلامی نمادی از پیامبر (ص) و جایگاه معنوی ایشان نیز می‌باشد. نقش شمسه^۱ با توجه به آیه ۳۵ سوره نور در قرآن کریم «الله نور السموات و الارض» به عنوان نمادی از قداست و نور وحدانیت مطرح است. شمسه با توجه به آیه ۱۷۴ سوره نساء به پیامبر و برهان روشن ایشان دلالت دارد (خزایی، ۱۳۸۷: ۵۸). «یا ایها الناس قد جائکم بُرْهانٌ مِن رَّبِّکُمْ وَاَنْزَلْنَا إِلَیْکُمْ نُورًا مُّبِیْنًا» ای مردم برای هدایت شما از جانب خدا برهانی محکم آمد (رسولی با آیات روشن‌گر و معجزات فرستاده شد) نوری تابان به شما فرستادیم».

آفتاب آمد دلیل آفتاب   گر دلیلت باید از وی رخ متاب
(مولوی، مثنوی معنوی، دفتر اول)

بنابراین شمسه، نور فیاض (نورالانوار) یا واسطه فیض محمد (ص) مانند محملی برای پرواز در اوج نورانیت و تقدس است. شخص در مسیر نور کلام وحی به مرکز شمسه و در واقع نور درون خویش می‌رسد. در اینجا شمسه به واسطه فرم دایره‌گونه و کاملی که دارد و رنگ طلایی آن که به دلیل شفافیت، درجه خلوص و روشنی خود، یادآور پدیده آینه‌گی است که در عرفان و فلسفه اسلامی ذکر شده است. آینه‌ای که همه حقایق را در خویش نهفته دارد و به محض روبرو شدن با دل صاف و پاک، انعکاس دهنده تجلیات الهی می‌گردد.

در تزئینات برخی قرآن‌های اواخر دوره صفویه که نمونه‌ی آن در تصویر شماره ۲ مربوط به قرآن ۱۰۷۳ هـ.ق موزه هنرهای تزئینی (دوره صفویه) دیده می‌شود، در صفحات قبل از افتتاحیه، نقش شمسه‌ای قرار داده می‌شد که حاوی دعای مبارک افتتاحیه قرآن بود. با توجه به نماد شمسه در هنر اسلامی و تذهیب، صفحات مزین به شمسه در آغاز قرآن‌ها نشان از نور، پاکی، راستی و حقیقت کلام وحی دارد و این نکته اساسی که قرآن، کتابی به دور از هر گونه تحریف و آلودگی است که در نسخه قرآنی دوره قاجاریه موزه هنرهای تزئینی مشهود است و سپیدی صفحه که همه نقوش و پرتوهای شمسه به سوی آن متمایل است همان مرتبه‌ای است که رنگ‌ها و نقش‌ها

(قوس صعود).

از میان نقوش هندسی تذهیب نقوشی که دارای ستاره یا شمسه است بیشتر تداعی کننده آسمان است.

تصویر ۳: نشان صفحات، قرآن پایان قرن دهم هجری، ۱۷۲*۲۷۸ میلیمتر،

موزه ملی قرآن تهران

شمسه‌های قرآن همچون پرتوهایی ست که در آسمان پر از ستارگان می‌تابد (نجیب اغلو، ۱۳۷۹: ۱۶۱ و ۱۶۲). آسمانی که روایت عالمی دیگر را دارد و نمود آن در تذهیب به وسیله قدرت و کشش رنگ لاجورد بارز است. به عبارتی دیگر یادآور چهار مرتبه هستی است که همه در کشش، جذب نور و در نهایت مرتبه ذات حق در حرکتند. این مراتب با وجود رنگین بودن نقش‌ها که نشان دهنده مراحل سیر و سلوک در مراتب نورانی هستی است، مطابقت دارد. بالاتر از آن نشان دهنده مرتبه متفاوت موجود مثالی یا موجودی در مرتبه‌ی بالاتر از سالک است (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۱۰ و ۲۱۱) که هنرمند سالک سعی کرده با رسیدن به مقام بالاتر، خود را مستعد درک چنین موجودی کرده و وارد ساحت نور محض که نقش و رنگ‌ها همه از او است، شود؛ بنابراین هماهنگی خط و رنگ در نمایش کیفیت نورانی رنگ در قالب نقوش مجرد شمسه که در همه جهات متوجه مرکز است و از مرکز متوجه محیط است، وحدتی نمادین را به نمایش می‌گذارد که نشان از حقیقت مشترک نور دارد (اسکندرپور، ۱۳۸۵: ۱۹).

به سویس نقطه‌ی اشارت رفته‌اند و به گفته سهروردی مرتبه لطف است همان‌جا که ذات رحیمیت است (ر.ک: سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۲۴۶) مرتبه‌ای که از کثرت رنگ‌ها خبری نیست. رنگ‌ها خاصیت ظاهری و هویت خویش را از دست می‌دهند به گونه‌ای که عالم بی رنگی‌ای را می‌نمایند که باطن رنگ‌ها را در دو جلوه خفی و جلی به نمایش گذاشته است (اسکندرپور، ۱۳۸۵: ۱۸). (تصویر ۲)

تصویر ۲: شمسه حاوی دعای افتتاحیه قرآن، ۱۰۷۳ هـ.ق، موزه

هنرهای تزئینی اصفهان

در میان تزئینات بسیار زیبای نسخه قرآنی از موزه ملی مربوط به اواخر دوره صفویه و سایر اوراق قرآن‌های مُذَهَّب دوره صفویه تا اوایل قاجاریه، نشان صفحات به صورت شمسه زرینی برای نمایش جزء و نیمی از جزء به کار می‌رود که بسیار چشم‌نواز است. این نشان که بیان‌کننده کمال، زیبایی و عدم تناهی است در بیشتر قرآن‌های این دو دوره در قالب نشان صفحات یا نشان پایان آیات جلوه‌گر می‌شود. قرآن به کرات خود را نور یا منور خوانده^۱ و درمورد تذهیب قرآن نیز نشان صفحات (سجده و جزء و ...) و نشان آیات درون دایره‌هایی به رنگ طلایی نهاده می‌شود چون خورشید که پیرامونی رخشان یا کنگره‌دار دارد (تصاویر ۳ و ۴) و نمادی از نور وحی است که صرفاً نوری تابیده از عالم دیگر نیست (قوس نزول) بلکه نوری است که از طریق هدایت نیز به سمت عالم بالا راه می‌یابد

نقش‌ها را احاطه می‌کند اما رنگی و نقشی نمی‌پذیرد و آن قدر شفافیت رمزگونه دارد که به واسطه رنگ لاجورد به مرحله ظهور می‌رسد (تصویر شماره ۵).

رنگ زر نماد انسان کامل، عاشق و سالک است که از کیمیای عشق، زردروی و وجودش تبدیل به طلای ناب شده به این معنا که به حقیقت دست یافته است. نمونه این رنگ در تصویر دیگر از نسخه قرآنی دوره صفویه مشاهده می‌شود.

تصویر ۴: نشان صفحات، قرآن اواخر دوره صفویه، ۱۶۸*۲۶۳ میلیمتر،

موزه ملی قرآن تهران

تصویر ۵: تزیینات صفحات افتتاحیه، قرآن اواخر دوره صفویه،

۱۶۸*۲۶۳ میلیمتر، موزه ملی قرآن تهران

مفهوم رنگ طلایی در قرآن و تذهیب قرآنی

هنرمند مذهب در تلاش برای پدیدار ساختن انوار الهی درجسم رنگه‌است، رنگهای درخشان و پرتلاوویی که جلوه‌گر گذر از چارچوب مادی شده‌است. لذا رنگ و نقش در تذهیب قرآن در عین گویایی پر از سکوت است، سکوتی که پیش از همه هنرمند تذهیب کار را به وادی حیرت می‌رساند تا قلمش تصویرگر علم نورانیت و غیب شود. رنگ طلایی بیشتر از خاصیت رنگ گونه بر تذهیب قرآن، تجلی نور و پیدایش همه هستی از درون وحدت است (همان: ۱۸) و بدین جهت مفاهیم عرفانی عمیقی را دنبال می‌کند. رنگ طلایی رنگی معنوی و فرامادی است که از پرتوهای معنویت و روحانیت، سالک به آن دست یافته است همچنین اشاره به خلوص و صداقت دارد.

نور یک حقیقت کاملاً بدیهی بوده و هیچ کس نیست که مفهوم انوار را درنیابد و دریافت آن غیر از تعریف آنها می‌باشد چنان چه استاد شهید مطهری فرموده‌اند: «مما یدرک و لا یوصف» یعنی درک می‌شود اما توصیف نمی‌شود (مطهری، ۱۳۶۶: ۹۷). «در بیان قرآن، خدا رحمان است و رحمتش همه چیز را فراگرفته است»، «و رحمتی وسعت کل شیء»^{۱۱} این رحمت خداست که از غضب او سبقت می‌گیرد تا حدی که غضب نمی‌تواند بدون رحمت تحقق یابد. رنگ طلایی تذهیب در مقام رحمت بی نهایت خداوندی است که حواشی همه

بر شاه خوب‌رویان واجب وفا نباشد

ای زردروی عاشق، تو صبرکن وفا کن (مولوی)

این عشق، از راه خاصی یعنی همان ریاضت و زیبا کردن روح، قابل دستیابی است چرا که عشق را از عشقه گرفته اند. عشقه به دور هرچه می‌روید هرچه دارد از او می‌گیرد و خشکش می‌گرداند تا دیگر چیزی از او باقی نماند. حبه القلب همان انسان بر روی زمین ملکوت می‌روید و شجره طیبه می‌شود و عکس این شجره در عالم کون و فساد بدن است و چون این شجره بالیدن گرفت عشق مانند عشقه، گرداگرد این درخت می‌پیچد و آن را ضعیف و خشک می‌گرداند تا روان او

مهمترین بروز آن در قرآن‌ها در قالب شمس و تجلی خورشید است که مظهر نور بیرون و درون بوده و به واسطه رنگ طلایی نمادی از انسان کامل می‌شود. سهروردی، حکیم بزرگ اشراقی نیز با الهام از آیات نوریه قرآن و بهره‌گیری از متون باستان، نور را به عنوان مفهوم اصیل و مادر در حکمت ذوقی و اشراقی خود برگزیده و آن را «حکمت نوریه» می‌خواند و هرچه در عالم هست را نور می‌داند. او با ارایه جهان‌شناسی نوری خویش به منشأ تمام خلاقیت‌های هنری در عالم کون می‌رسد تا آن جا که نور به عنوان یک رمز، از مهم‌ترین ابعاد هنری اسلامی یعنی نقوش تجریدی تذهیب و تزیینات قرآن محسوب می‌شود که در آن‌ها حضوری ذاتی دارد. با توجه به آنچه از مفهوم نور طبق آیات قرآنی و حکمت نوریه سهروردی مطرح شد، مصداق‌های تاویل نور در فرم شمس و رنگ طلایی تذهیب‌های وابسته به قرآن ذکر می‌شود:

شمس: نمادی از نور وحی است که از عالم بالا بر جهان مادی تابیدن گرفته است. نماد پیامبر (ص) است و به جایگاه معنوی ایشان تاکید دارد. نماد قداست و وحدانیت است و به این نکته متذکر می‌شود که هیچ تحریف و آلودگی در قرآن راه ندارد.

رنگ طلایی: نماد انسان کامل، عاشق و سالک است که از کیمیای عشق، زردروی و وجودش تبدیل به طلای ناب شده؛ به این معنا که به حقیقت دست یافته است. رنگ طلایی عامل واسطی است برای روایت فیزیکی نشات گرفتن رنگ‌ها از نور سفید که رنگ طلایی با قرارگیری در میان سایر رنگ‌ها به جهت اشتراکات نزدیکی که با درخشش نور و رنگ بودن خود (زردی) دارد نشان می‌دهد. حرکت رنگ طلایی در پیچش‌های ساقه‌ها نیز نماد عشق است که از گیاه عشقه گرفته شده و نشان از مراحل تحول سالک و دگرگونی قلب او در طی طریق دارد. رنگ لاجورد به دلیل پوشاندگی زیاد، جنبه راز و رمزها و سر الهی را در کنار رنگ طلایی که تجلی این حقایق بر انسان کامل است به خوبی بازگو می‌کند.

شمس زریں: همان خورشید است که با رنگ طلایی تلالو

مطلق و شایسته باغ الهی (عالم ارواح) شود و جان را به عالم بقا و تن را به عالم فنا می‌رساند. زیرا که در عالم کون و فساد هیچ چیز نیست که طاقت بار عشق تواند داشت و فقط شخص صالح صلاحیت استعداد این مقام را دارد (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۲۸۹-۲۸۷). شکل عشقه یا همان پیچش حلزونی ساقه‌ها در هم و به سمت مرکز که در فضای میان همه گل و برگ‌ها دیده می‌شود نیز نشانگر گردشی است که از تحول قلب و تغییر حال در مسیر سلوک حکایت می‌کند (اسکندرپور خرمی، ۱۳۸۵: ۱۶).

روح هنرمند محل تجلی و ظهور انوار و الهامات عالم انوار بوده و هنر او نیز چون آینه‌ای مظهر جمال آن است؛ بنابراین نور در حکمت نورانی سهروردی، نمادی است که به عنوان مظهر ساحات نورانی هستی با تأکید بر جلوه‌های زیبایی‌شناسانه، به واسطه تکنیک و در قالب آثار هنری متعالی از جمله قرآن‌آرایی، راز و رمزهای نهفته در حقایق هستی را به منصف ظهور می‌رساند و مخاطبش را به معرفت حقیقی و به یاد حقیقت خویش می‌اندازد و زمینه ظهور اسلوب مختلف هنری را در هنر اسلامی فراهم می‌آورد تا چون آینه‌ای نشان‌گر غنای مباحث حکمی در عالم اسلام شود.

نتیجه‌گیری

قرآن حقیقتی است هدایت‌کننده به سوی زیبایی که حامل نوعی تزیینات ذاتی است با منشأیی از عالم مقداری علوی و نورانی که تجلی آن در عالم سفلی است و با نبوغ و خلاقیت هر قومی به اشکال مختلف نمایان شده است و همچون پلی پیونددهنده دو ساحت قدسی و انسانی است که علاوه بر القای حقایق آسمانی و معنوی یادآور حضور حقیقتی ملکوتی یعنی زیبایی نامتناهی نورالانوار است که در پرتو نورانیت و زیبایی آن، همه چیز محقق شده است. لذا منشاء همه زیبایی‌ها، منشاء همه وجود و قابلیت‌های ادراک، نور است. در این معنا هرچیزی در این فرضیه می‌تواند مظهر چیزی بشود که معجزه نورجهان در آن بازتابد. نور در هنر ایران همواره چون کیمیا بوده است و

قابل توجه است. تمامی موضوعات فوق نیازمند رویکردهای عرفانی و فلسفی است که آراء فلاسفه مسلمان به جامع بودن پژوهش‌ها کمک خواهد کرد.

بی‌نوشت‌ها :

۱. «قد احیینا حکمتهم النوریه الشریفه الی یشهد بها ذوق أفلاطون و من قبله من الحكماء» (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۴: ۱۲۸)
۲. «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ [الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ]» (نور/۳۵)
۳. انوار قاهره، عقول کلی مجرد که هیچ‌گونه وابستگی و تعلق به اجسام ندارند و جوهر قائم به ذاتند که کمال و نقص در آن‌ها راه ندارد (سهروردی، جلد ۲، حکمه الاشراف: ۱۲۸).
۴. فرهنگ اسلام نه تنها مفهوم اصیل و واقعی و برداشت‌ها و تصورات متعددی از نور را در ادبیات خود گنجانده. در فلسفه و حکمت اسلامی نیز فارابی، ابن سینا، غزالی و صدرالدین شیرازی بیش از دیگران به مفهوم نوراندیشیده‌اند و جهت تبیین اندیشه‌های کلامی و فلسفی خود، گاهی از مفهوم نمادین نور بهره برده‌اند (ر.ک: نزهت، بهمین، "نماد نور در ادبیات صوفیه"، مطالعات عرفانی (مجله علمی و پژوهشی) دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان، شماره نهم، بهار و تابستان ۱۳۸۸: ۱۶۰).
۵. همان خدایی که از درخت سبز برای شما آتش آفرید و شما به وسیله آن آتش می‌افروزید.
۶. مولانا در این باره گفته است:
 كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ نَقشِ اولیاست / کو دلیل نور خورشید خداست
 قطب آن باشد که گرد خود تند / گردش افلاک گرد او بود
 راست فرموده است با مصطفی / قطب و شاهنشاه و دریای صفا
 آن دلی که او قطب عالم است / جان جان جان آدم است
 ز آن سبب فرمود یزدان والضحی / والضحی نور ضمیر مصطفی
 مولانا در این ابیات وجود ظلی انسان را دلیل بر نور خداوند دانسته است. او ظل (سایه) را مظهر انسان کامل دانسته چرا

می‌یابد. این نقش، مفاهیم قدسی عظیمی چون «انا لله و انا الیه راجعون»، «وحدت در کثرت» و جلوه خفی و جلی را در خود جای داده است؛ چرا که به دلیل فرم و رنگ خویش چون آیین، دارنده حقایق و صفات الهی و تجلی دهنده آنهاست. به دلیل تشعشعات بالایی که شمس دارد، نماد ستارگان است که باز اشاره‌ای به آسمان دارد که در تذهیب‌های قرآنی این ویژگی شمس زین در کنار رنگ لاجورد که رنگ آسمان است، نشان از حقیقت مطلق، ذات باری تعالی، دارد، نیز نشان از مراحل سیر و سلوک در مراتب نورانی هستی دارد و حرکت به سمت نور مطلق (خداوند) و رسیدن به مرکز شمس (جهان درون) و باز تجلی حقایق که بر دل سالک هنرمند وارد شده با حرکت به سمت بیرون (جهان هستی).

پیشنهادات

با تامل و پژوهش در باب موضوعات فوق و مقوله‌های بی‌شمار دیگری در قرآن، بسیاری از ابهامات و ناگفته‌ها از زبان قرآن بیان خواهد شد و به هنردوستان و هنرجویان و پژوهشگران فلسفه و هنر اسلامی راه‌های روشنی را نشان خواهد داد. درک معانی هنری قرآن مستلزم بینش عمیق نسبت به قرآن است. اعجاز قرآن در هماهنگی و تعادل، در فصاحت و بلاغت، در شیوه‌ی بیان و تذکر مداوم به نگرستن همراه با تفکر و تعقل و تدبیر، فضایی ایجاد می‌کند تا نگاه هنری به قرآن در پرتو کلام وحی آثاری ناب و ماندگار و به ویژه تاثیرگذار در عرصه هنر اسلامی بیافریند. بحث ظاهر و باطن، شهادت و غیب در مبانی نمادشناسی هنر اسلامی اهمیت بسزایی دارد.

مفاهیمی چون حسن، جمال، بها، جمیل، زینت در مبانی زیبایی‌شناسی و هنر از مفاهیم کلیدی به‌شمار می‌رود و به پژوهش‌های عمیق نیازمند است. آیاتی که در مورد آفرینش انسان است حامل تمثیل‌های عمیقی است که فهم شریعت تا حد زیادی به آن بستگی دارد. نقش هنرمند در نمایش این تمثیل و دیگر تمثیل‌های قرآنی به شکلی که بیشترین تاثیرگذاری و جذابیت نشات گرفته از حقیقت را ایجاد کند،

- تبلیغات اسلامی حوزه هنری سوره مهر.
- بوركهارت، تیتوس. (۱۳۶۹). هنرمقدس. (جلال ستاری: مترجم). تهران: سروش.
  - رضی، هاشم. (۱۳۷۹). حکمت خسروانی، سیر تطبیقی فلسفه و حکمت و عرفان در ایران باستان. تهران: بهجت.
  - زمانی، کریم. (۱۳۷۹). شرح جامع مثنوی معنوی، دفتر دوم، چاپ ششم، تهران: اطلاعات.
  - خزایی، محمد. (۱۳۸۷). «شمسه، نقش حضرت محمد (ص) در هنر اسلامی ایران». کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰، شهریور، (صص: ۶۳-۵۶).
  - سهروردی، شهاب الدین یحیی بن حبش. (۱۳۸۳). حکمه الاشراف. شرح قطب الدین شیرازی. به اهتمام عبدالله نورانی و مهدی محقق: چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
  - غفاری، محمد خالد. (۱۳۸۰). فرهنگ اصطلاحات شیخ اشراق. چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
  - کرین، هانری. (۱۳۷۳). تاریخ فلسفه اسلامی. (جواد طباطبایی، مترجم). چاپ اول، تهران: انتشارات کویر انجمن ایرانشناسی فرانسه.
  - لاهوری، اقبال. (۱۳۸۰). سیر فلسفه در ایران. (اح آریان پور، مترجم). تهران: نگاه.
  - معمارزاده، محمد. (۱۳۸۶). تصویر و تجسم عرفان در هنرهای اسلامی، تهران: الزهرا.
  - مطهری، مرتضی. (۱۳۶۶). فلسفه اخلاق. تهران: انتشارات صدرا.
  - نجم الدین کبری. (۱۹۵۷ م). فوائح الجمال و فواتح الجلال، تصحیح فریتز مایر، آلمان: چاپ فراتن ستایز ویسبادن.
  - نجیب اغلو، گلو. (۱۳۷۹). هندسه و تزیین در معماری اسلامی. (مهرداد قیومی بیدهندی، مترجم)، تهران: نشر روزنه.
  - نزهت، بهمن. (۱۳۸۸). «نماد نور در ادبیات صوفیه». مطالعات عرفانی (مجله علمی و پژوهشی) دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان، شماره نهم، بهار و تابستان، (صص: ۱۸۶-۱۵۷).
  - نصر، حسین. (۱۳۴۵). سه حکیم مسلمان. (احمد آرام، مترجم)، چ چهارم، تهران: چاپ کتاب‌های جیبی.
  - نوربخش، سیما. (۱۳۸۶). آیت اشراق: (تفسیر و تأویل آیات قرآن کریم در آثار سهروردی). تهران: مهر نیوشا.
  - نعیمی، ایرج. (۱۳۷۸). «تأثیر و تجلی قرآن بر هنر خوشنویسی و تذهیب». کتاب ماه هنر، شماره ۲۱، (صص: ۵-۳).

که مظهر صفات خداوندی است چون سایه که با منبع خویش، (نور) در حرکت است و فانی در اوست. ر.ک: زمانی، کریم، شرح جامع مثنوی معنوی (دفتر اول)، چاپ بیست و هفتم، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۷، ص ۱۷۲، بیت ۴۲۸-۴۲۵.

۷. هنر تذهیب مجموعه‌ای از نقش‌های بدیع و زیباست که مُدّه‌بان برای آراستن کتاب‌های مذهبی، علمی، فرهنگی، تاریخی، دیوان اشعار و قطعه‌های شعر به کار می‌برند. تذهیب قرآنی در قالب ساقه‌ها و بندهای اسلیمی، گل و بته‌ها، برگ‌های ختایی، شاخه‌های حلزونی اسلیمی و گل‌های ختایی با تزیینات قاب‌ها، شرفه‌ها و ... جلوه می‌کند که در حاشیه قرآن و بیشتر در صفحات افتتاحیه قرآن و بخش‌های سرسوره، پایان آیات و صفحات اختتامیه قرآن دیده می‌شود.

8. Xwarenangah

- ۹. ششمه، قبل از اسلام به شکل قرص خورشید، نماد روزنه‌ای بوده که نور الوهیت از طریق آن بر زمین جاری می‌شده است.
  - ۱۰. برای شما نوری آشکار نازل کردیم (سوره ۴/ آیه ۱۷) و ما آن را انواری ساختیم تا هر یک از بندگان را که بخواهیم بدان هدایت کنیم (سوره ۴۳/ آیه ۵۲).
۱۱. اعراف/ ۱۵۶.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- کوماراسوامی، آناندا. (۱۳۸۲). فلسفه هنر در قرون وسطی و شرق. (علاءالدین طباطبایی: مترجم)، مجله رواق، شماره ۶، نیم سال اول، (صص: ۷۴).
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۸۸). شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی، چاپ هشتم، تهران: حکمت.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۸). اورنگ، مجموعه مقالات درباره مبانی نظری هنر، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- _____ . (۱۳۸۶). حکمت، هنر و زیبایی. مجموعه مقالات، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- _____ . (۱۳۸۸). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، دفتر اول و دوم: وحدت وجود وحدت شهود، کیمیای خیال، تهران: سازمان